

Мурзакметов Т.Т.

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ДҮЙНӨТААНЫМЫНДАГЫ ДИНИЙ ТҮШҮНҮКТӨР

Мурзакметов Т.Т.

РЕЛИГИОЗНЫЕ ПОНЯТИЯ В МИРОПОНИМАНИИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА

T. T. Murzakmetov

RELIGIOUS CONCEPTS IN THE WORLDVIEW OF ZHUSUP BALASAGYN

УДК: 10(09) (575.2) (043.7)

Макалада орто кылымдагы Чыгыш Перипатетикасынын көрүнүктүү өкүлү Жусуп Баласагындын дүйнөтаанымындагы диний концептер талдоого алынды.

Негизги сөздөр: дүйнө-тааным, ойчул, токтоолук, сабырдуулук, ыйман.

В данной статье проанализированы религиозные концепты в миропонимании средневекового мыслителя, видного представителя Восточной Преипатетики Жусупа Баласагына.

Ключевые слова: миропонимание, мыслитель, скромность, толерантность, совесть.

This article analyzes religious concepts in the world view of the medieval thinker, the prominent representative of the Eastern Pre-pathetics Zhusup Balasagyn.

Key words: Worldview, thinker, modesty, tolerance, conscience.

Орто кылымдагы руханий маданияттын өнүгүшүндө араб-ислам философиясы өзгөчө бөлүнүп каралат, анткени ал өзүнүн кайталангыс оригиналдуулугу, уникалдуулугу менен белгилүү болуп, изилдөөчүлөрдүн көңүлүнүн борборунда болуп келген. Аталган макаланын негизги максаты орто кылымдагы белгилүү ойчул, Чыгыш Перипатетизминин көрүнүктүү өкүлү Жусуп Баласагындын дүйнөтаанымындагы диний концептер жөнүндө сөз болмокчу. Тарых барактарынды белгилүү болгондой Жусуп Баласагын Карахандар доорунда жашап, мамлекет башчысына тартуулаган «Кут алчу билим» дастаны аркылуу белгилүү болгон. Сыймыктанып айтчу жагдай, Жусуп бабабыз Кыргызстандын аймагындагы азыркы Токмок шаарына жакын жерде жайгашкан Баласагын шаарында төрөлүп, XI кылымда жашап, поэмасын 50 жашка жакындап калган кезинде жазган. В.Бартольд чыгарманын жазылуу убактысы тууралуу төмөндөгүчө айтат: “1069-70-ж. жазылган Кутадгу билиг Тогрул-хандын бийлигинин мезгилинде түзүлгөн” [2, 332]. Ойчул бул тууралуу мындай дейт:

Он сегиз ай ичинде жазып бүттүм,
Терип сөздүн асылын келсе жөнү!...
Карып калдым, элүүдө менин жашым,
Кап-кара кузгун эле, аккуу башым.[1, 173]

Чыгарманын мазмуну аркылуу Жусуп билимдүү, интеллекти жогору, саясий, философиялык, этикалык, эстетикалык, диний жана табигый илимдерге байланыштуу пикирлерди айтууга жетишкен

ойчул деп айтууга болот. Бул тууралуу А.Н.Бернштам минтип жазат: “Кутадгу билиг – поэтикалык эле чыгарма болбостон, ал мамлекетти кантип жакшы башкарса боло тургандыгы жөнүндөгү насааттарды камтыйт. Ушуга байланыштуу жалпы философиялык санаттар менен бирге (“Саясат-Намэ” же “Кабус-Намэ” сыяктуу) социалдык мүнөздөгү ойлорду берет” [4, 294].

Демек, Жусуп карахандар мамлекетинин салт-санаа, үрп-адатын жана мыйзамдарына ылайык жашап, жеке дүйнөтаанымын элге кеңири тартуулай алды. Жашаган доорун ислам дини таралып, дүйнөкарашта терең орун ала баштаган мезгил катары белгилөөгө болот. Философиялык талдоо көрсөткөндөй карахандар мезгилинде ислам расмий мамлекеттик дин катары таанылат. Бул жагдай диний дүйнөтаанымдын калыптанышына, жалпы эле орто кылымдагы инсандын жашоосунун образына таасирин тийгизген кубулуш катары болгонун белгилей алабыз. Ислам дининин кабылданышы карахандар мамлекетинин социалдык, саясий жана руханий жактан өнүгүшүнө таасирин тийгизген. Анын үстүнө исламды мамлекеттик дин катары кабыл алуу араб тилинин жана маданиятынын жайылышына, Чыгыш философиясынын таралышына түрткү берген. Руханий жана илимий карым-катнаштын таасири астында орто кылымдагы араб жана түрк элдеринин дүйнөтаанымында прогрессивдүү коомдук-философиялык ойлор жаралат. Багдад, Кашкар жана башка араб шаарлары илим-билимдин борбору катары интеллектуалдарды өзүнө тарта баштаган. Ошондуктан ислам дининин кабыл алынышы жана таралышы өндүрүштүк мамилелеринин өнүгүшүнө шарт түзүү менен эле чектелбестен, карахандар мамлекетинин руханий маданиятынын өсүшүнө да таасирин тийгизген.

Жусуп Баласагындын бизге белгилүү болуп, таанылган чыгармасы – “Кут алчу билим”. Аталган чыгарма эки негизги түшүнүк менен берилип жатат: биринчиси “кут”, экинчиси “билим”. Биринчи дефиниция кыргыз дүйнөтаанымында байыртан бери жашап жакшылык категориясынын алкагында түшүндүрүлүп келсе, экинчиси таанып билүү ишмердүүлүгү аркылуу анализ тапкан. Ошондуктан адамга берилген акыл, билим аркылуу Жусуп Баласагын бакытка жетсе боло тургандыгын жазган. Дастанда дөөлөт, кут, бакыт кыймылдуу, өзгөрүлмөлүү баалуулук катары көрсөтүлөт. Ойчул “кут” жөнүндө: “Кут бир келет – бакпасаң кетип калат, бак бир конот

– үйлөсөң өчүп калат. Бакытка колуң жетсе карма бекем, бошотсоң, сага экинчи келбейт, ишен! Бакыт шарты: дайыма таза жүрүү, чалынбастан күнөөгө өмүр сүрүү” [1, 97]. Жогорудагы саптардан белгилүү болгондой, акындын пикиринде өзгөрүү, кыймыл өнүгүүгө алып келет. Белгилүү философ А.Бекбоев “Кут бакытка, жакшы гармониялуу турмушка жетүүнүн бирден-бир жолу билимдердин зарыл системасына ээ болуу” [3, 197] деп белгилейт. Ошондуктан, билим адамдын акылынын көрүнүшү, ал дөөлөткө жеткирери дастанда кеңири орун алган.

Адамдын калыптануусунда билим менен илимдин ролу чоң, алардын маңызы табият сырларын таанып-билүүнүн негизинде ачылат. Билим болсо практикалык мүнөзгө ээ, адам акыл-эстүү, билимдүү болуп төрөлбөйт, ал калыптанат, анын натыйжасында дүйнө ар тараптуу иликтенет. Ж.Баласагындын пикиринде, тааным – адамдын жаңы билимдерге ээ болушу, ал эми билим – чеги жана түбү көрүнбөгөн деңиз. Акын ошол чеги болбогон билимди өздөштүрүүгө, илим жолун таанууга чакырат. Табигый жана гуманитардык илимдерди үйрөнүү – мамлекетти башкаруу ишмердигине ээ болуунун шарты. Өкүмдарга өзүнүн элин башкаруунун жолун көрсөтөт: билимдүү өкүмдар мамлекетти адилеттүү башкара алат.

Адам окуп-билим алуу процессинде калыптанат жана акылдуу, ишмер, социалдык субъект боло алат. Билим алуу жаш мезгилден башталуусу зарыл, ал илимге кызыкдарлыкты, кайраттуулукту, түшүнүүчүлүктү калыптандырат. Адамдын негизги багытталышы, маңызы Ж.Баласагын тарабынан позитивдүү маанайда анализге алынып, адам, коом, социалдык нормалар, руханий баалуулуктар менен тыгыз байланышта каралат.

Кут, дөөлөттү, билимди, акылды жогорку койгон ойчул чыгармасында дийин түшүнүктөргө да маани берип аларды талдоого жетишкен. Ошондуктан анын диний көз караштарынын ордун көрсөтүү маанилүү. Жусуп Баласагындын дүйнөтаанымы диний ишенимдери аркылуу да байытылып, чыгармасына өзүнчө көрк берип турат.

Илимде белгилүү болгондой дин - кудайга күчкө ишенүүгө негизделген, адеп-ахлах маселесин камтыган, кудайга берилүү иш аракеттерин жасоону шарттап турган дүйнөнү түшүнүүнүн өзгөчө формасы. Дүйнөлүк диндердин бири катары таанылган жана бүгүнкү күндө өзгөчө баалуулукка жетишкен ислам дининде жакшылык жана жамандык, адеп жана ыйман, жашоонун маңызы жөнүндөгү маселелер өзгөчө кылдат талданат. Ушул маселелердин Жусуп Баласагындын чыгармасында кандай чагылдыруу тапканын талдоо биздин койгон негизги максаттарыбыздын бири.

Ж.Баласагындын поэмасы батыш дүйнөсүнө кеңири таанылууга жетишкен, айрыкча XVIII – XIX кылымдарда белгилүү боло баштаган. Эң алгачкы изилдөөлөр катары Г.Вамбери, В.Радлов ж.б. эмгектерин белгилөөгө болот. Чыгыш таануучу В.Бартольд: “Азыркы учурга чейин бул чыгарманын

Венада сакталган бир гана кол жазмасы белгилүү болгон; бул кол жазманы эң эле ишенимсиз немисче котормосу менен (Лейпциг, 1870) Вамбери басып чыгарган Радлов факсимилесин (СПб., 1870) жана транскрипциясы (1891) менен басып чыгарган. Ушу 1896-жылы Каирде экинчи кол жазмасы табылды. Кийин Ферганада “намангандык” кол жазма катары белгилүү болгон бул чыгарманын үчүнчү тизмеси табылган” [2, 85], деп жазат. Ал эми А.Н.Кононов төмөнкү ойду билдирет: “Венанын китепканасына таандык болгон “Кутадку билигдин” уйгур кол жазмасынын факсимилесинин 1890-жылы С.Петербургда жарыкка чыгышы менен В.В.Радлов орус традициясында ушул эң сонун эстеликти изилдөөнү баштады. Жыйырма жылга созулган тынымсыз эмгектин натыйжасы катары поэманын текстинин жарыкка чыгышы (веналык жана каир жазмаларынын негизинде) жана анын немец тилине которуусу эсептелет” [5, 312]. Демек, Жусуптун чыгармасын изилдөө XIX кылымда кеңири кулач жая баштайт. С.Е.Малов, 1971-жылы И.Гребнев, 1983-жылы С.Н.Иванов тарабынан орус тилине которулуп жарык көрөт. Кийинчерээк В.Бартольд, С.Е.Малов, Е.Бертельс, А.И.Самойлович, А.И.Кононов изилдөөлөрдү жүргүзгөн. А.И.Кононов төмөндөгүчө жазат: “Карахандар мезгилиндеги уйгур жана араб жазмасынын улуу эстелиги, дидактикалык поэма болгон “Кутадгу билигдин” азыр үч көчүрмөсү белгилүү – веналык, каирдик, намангандык (Ташкентте, ӨзССРнин Ил.Ак. чыгыш таануу институтунда сакталуу) – Юсуф Баласагын тарабынан б.з. 1069-1070-жж. Кашкарда жазылып, Кашкар ханына тартууланган – титулу мындайча аталат: Табгач Богра-Кара-хакан Абу-Али Хасан ибн Сулайман Арслан-Кара-хакан” [5, 313]. Соңку мезгилде Ж.Баласагындын чыгармачылыгына байланыштуу изилдөөлөр Е.С.Бертельс, И.В.Стеблеван сырткары А.А.Валитова Ш.Ф.Мамедов, Ю.Д.Джумабаев, А.Уразбеков, О.Караев, А.Алтымышбаев, Д.М.Мажиденова, А.Х.Касымжанов, М.С.Орылбеков тарабынан ишке ашырылган. Кыргызстанда Ж.Баласагындын дүйнөтаанымы О.Козубаев, А.Нарынбаев, Ы.Мукасов, А.Бекбоев, К.Исаков ж.б. окумуштуулар изилдөөгө алган.

Натыйжада Ж.Баласагындын дүйнөтаанымын изилдөө боюнча батыш европалык, турк жана орус (советтик) борборлору жаралган. Батыштагы изилдөөлөр немец философу Отто Альбертс тарабынан башталат жана ар тараптуу талдоо жүргүзүлөт. Түрк борбору маданий-философиялык багыттагы бир топ изилдөөлөрдү жүргүзөт. Советтик мезгилде түрктаануучулар, лингвисттер, филологдор жана философтор бир топ багытта талдоолорду жасоого жетишет.

Орто кылымдарда дин кызматкерлеринин ролу чоң болгон. Диний дүйнөтаанымдын таралышына салым кошуу менен шарияттын жол-жоболорун тутунууга чакырышкан. Бул кубулушту Ж.Баласагындын аталган чыгармасынан да көрүүгө болот. Ошентсе да бул эмгек философиялык маани-

маныздагы чыгарма катары белгилүү. Анын эмгегинин философиялык-этикалык, социалдык-саясий мүнөздө экендиги тууралуу А.Бекбоев мындай дейт: “Башкасын айтпаганда да, эмгекте козголгон жашоонун маани-маңызы, адам баласынын турпаты, анын коомдогу орду жөнүндөгү ой-жоруулар китепке философиялык маани берип турат. Бир сөз менен айтканда бул чыгармада философиялык мүнөздөгү же жашоо турмуштун айрым жагдайларын (этикалык, эстетикалык, социалдык-саясий) чагылдырган орчун-орчун проблемалар арбын” [3, 188].

Чыгармада Адилет (Күнтууду), Бакыт (Айтолду), Акыл (Акдилмиш), Каниет (Өткүрмүш) деген төрт каармандын аңгеме-маеги аркылуу негизги идея чечмеленет. Акын өзү минтип айтат:

Баянын кабар этти, түшүнөбүз:

Төрт өзөк – бул китепти түзгөн негиз.

Адилет – анын бири, чындык жолу,

Дөөлөт – дейт экинчиси, бакыт ою.

Негизги үчүнчүнүн – акыл ойдук.

Төртүнчү – каниет делет, кылуу топук. [1, 34]

Орто кылымдардагы теоборбордук көз караштан алганда дүйнөтүзүлүшүнүн себепчиси деп кудай таанылган. Кудай – дүйнөнүн эң башкы себепкери, ал өзү болмуш, дүйнө – ошол болмуштун, реалдуулуктун алып жүрүүчүсү. Мындай диний дүйнө-тааным Чыгыш Ренессансынын өкүлдөрүнүн көз караштарында да кездешет. Жусуп баласагын мындай көрүнүштөн четте калган эмес.

Ислам дининдеги негизги баалуулуктар катары бааланган токтоолук, сабырдуулук, чыдамкайлык адам болмушунун көрүнүшү, булар жашоосунун көрүнүшү болуп эсептелет. Чыдамкайлык “көктөгү

кууну кармагандай”, сабырдуулук “асманга шаты салгандай” болсо, “сапаттын эң кымбаты мээрмандык”. Дүйнөдө өз ордунду тапкың келсе, анда адилет, ак жаша дейт, ал эми адилеттик, акыйкаттык жашоодо ырахат тартууларына ишендирет.

Жогорудагылардын негизинде жыйынтык чыгарууга болот: Ж.Баласагындын “Куттуу билим” дастаны аалам, дүйнө, кудай, адам, анын жашоо жол-жобосун көрсөткөн чыгарма. Ойчулдун диний философиялык орто кылымдагы диний философиялык ой жүгүртүү формасы. Анын динге тиешелүү концептери гносеологиялык, аксиологиялык, этикалык жана эстетикалык көз караштары аркылуу проекцияланат.

Адабияттар:

1. Баласагын Ж. Куттуу билим [Текст]: дастан/ Ж.Баласагын; байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков. – М.: НИК, 1993. – 496 б.
2. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Түз. Ө. Караев. – Бишкек: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1997. – 456 б.
3. Бекбоев А.А. Зарылдык жана кокустук: тарыхый философиялык анализ [Текст] / А.А. Бекбоев; жооп. ред. М.Д. Диноршоев, О.А. Тогусаков. – Бишкек: Б-сыз, 2002. – 267 б.
4. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана [Текст]: в 2 т. / А.Н.Бернштам; сост. К.Ташбаева, Л.Ведутова. – Бишкек: Айбек, 1997. – Т.1. – 559 с.
5. Кононов А.И. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период [Текст]: моногр. / А.И.Кононов. – Л.: Наука, 1982. – 360 с.
6. Нарынбаев А.И. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров [Текст] / А.И.Нарынбаев. – Бишкек: Илим, 1994. – 184 с.

Рецензент: д.филос.н., и.о. профессора Токоева Г.С.